

ПРОФ. ИВ. С. МАРКОВСКИ

ЖИВОТЪТ НА Иисуса ХРИСТА

(СПОРЕД ВЪНШНИ, НЕХРИСТИЯНСКИ, ИСТОРИЧЕСКИ
СВИДЕТЕЛСТВА И ДОКУМЕНТИ)

*„В света беше . . . , но
светът Го не позна“.
(Иоан. 1 : 10).*

СОФИЯ — СИНОДАЛНО КНИГОИЗДАТЕЛСТВО — 1951 ГОДИНА

Бидл. К51

ПРОФ. ИВ. С. МАРКОВСКИ

ЖИВОТЪТ НА ИИСУСА ХРИСТА

(СПОРЕД ВЪНШНИ, НЕХРИСТИЯНСКИ, ИСТОРИЧЕСКИ СВИДЕТЕЛСТВА
И ДОКУМЕНТИ)

*„В света беше . . . , но
светът Го не позна“.*

(Иоан 1:10).

Трето допълнено издание от второто — под заглавие
„Живял ли е Христос?“, печатано в 1947 година

СОФИЯ — СИНОДАЛНО КНИГОИЗДАТЕЛСТВО — 1951 ГОДИНА

СИНОДАЛНО ИЗДАТЕЛСТВО

ЖИВОТЪТ НА ИИСУСА ХРИСТА
(Според външни, нехристиянски, исторически свидетелства и документи)

от Проф. ИВ. С. МАРКОВСКИ

Дадена за печат на 17. IV. 51 г. Формат: 58/84/16

Печатни коли: 3

Тираж : 5,000

Държавно книгопечатно предприятие
„ДЕЧО СТЕФАНОВ“

СОФИЯ

726

1951

ПРЕДГОВОР

Въпросът: живял ли е Христос? наистина може да предизвика недоумения у мнозина. Нима има здравомислящ човек, който да отрича съществуването на Исуса Христа, основателя на най-съвършената религия, Оногова, Когото почти една трета от човечеството почита и изповядва за Богочовек?

Да, отрицателната и скептическа човешка мисъл в най-ново време достигна дотам, да се осъмни и в тоя исторически факт.

Още през 18 в. се явиха мислители, които отричаха съществуването на Исуса Христа, макар и не в специални трудове, така напр. французите Дюпюи¹⁾ и Волней²⁾. Според Дюпюи, Исус не е нищо друго освен един слънчев мит. По-късно, в средата на м. век и в началото на настоящия, се появиха трудове, чиито автори също поставят под съмнение земния и личен живот на Исуса Христа. След Давид Щраус се явиха Бруно Бауер, Алберт Калтхоф, в своите по-късни трудове³⁾, американският учен Смит⁴⁾ и др., а в най-ново време и Артур Дреус⁵⁾ — всички отричат съществуването на Христа.

Тук не се поставя въпросът: кой и какъв е бил Христос; също не се пита за неговия свърхестествен произход, не се подлагат на съмнение чудесата, които е вършил; не се критикува учението Му, както са правили още най-древните критици на християнството, като почнем от старите римски

¹⁾ Ch. F. Dupuis, Mémoires sur l'origine des constellations et sur l'explication de la fable par l'astronomie, 1781.

²⁾ Volney, Les ruines, ou méditation sur les révolutions des Empires, 1791.

³⁾ Albert Kalthoff, Das Christusproblem, Grundlinien einer Sozialtheologie, 1902; Die Entstehung des Christentums, 1904.

⁴⁾ W. B. Smith, The Pre-Christian Jesus, 1906.

⁵⁾ „Die Christusmythe“, 1909. Под същото заглавие тоя труд напълно преработен бе издаден в 1924 година в Иена; а на френски: под заглавие „Le mythe de Jésus“, Paris, 1926; след това и „Das Marcus-Evangelium“, 1928.

Такава е появилата се напоследък у нас брошура „Съществува ли е Христос“? С тая книжка авторът, някой си Северин, се хвали (18 стр. и пр.), че има намерение да нанесе смъртен удар на християнството, да подкопае неговата основа.

А в учебника „История древногo мира“ под редакция на проф. А. В. Мишулин, 1949 год., на стр. 243 авторът обяснява, как се е създал у народа митът за Исуса Христа като Богочовек: „Този мит се е създал под силното влияние на източните митове. Той бил построяван и предаван отначало устно и само по-късно бил записан. Нито в едно от историческите произведения на тази епоха няма ни дума за живота на Исуса Христа“. В по-нататъшното си изложение ще се постарая да докажа неверността на това твърдение.

В новоизлязлата книга „Вопросы истории религии и атеизма“, Москва, 1950 г., която представлява сборник от статии на разни автори, има две статии: „Раннее християнство“ от А. Б. Ранович (стр. 249—281) и „Цельс-обличитель християнства“ от Р. Ю. Виппер (стр. 283—302), в които непосредствено се засяга личността на Исуса. Ще разгледам само някои по-очевидни места по своята несъстоятелност. На стр. 257 авторът А. Б. Ранович казва: „Митичността на Исуса е точно установена от съвременната наука. Приказният характер на всички евангелски повестування за Исуса — неговото чудесно раждане, извършените от него чудеса, възкресението му от мъртвите — сами по себе си свидетелствуват, че тук имаме работа не с обоготворен човек, а с митическо същество. Критиката е установила източниците на всички легенди за Исуса, заимствувани главно от Ветхий Завет и древноата митология... „Критиката също е установила, че споменатите в новозаветните книги исторически фигури, събития, имена, географски названия свидетелствуват, че авторите на тия книги много слабо са запознати с истинската история, с географията на Палестина, с законите и обичаите на това време, за което те пишат. Оттук, много протестантски богослови заключават, че всички конкретни съобщения на новозаветната литература за живота, учението и смъртта на Исуса не заслужават доверие и са плод на религиозна фантазия.“

Една от задачите ми в тая брошура е да докажа несъстоятелността на митическата хипотеза за Исуса, чийто главен изразител е Давид Фридрих Щраус, живял още в първата половина на м. век. Читателите ще се произнесат, доколко

съм успял в това отношение. Както мнозина противници на християнството, така и Ранович си служат с обща фраза, без да обосноват или докажат своите твърдения. Критиката била установила източниците на всички легенди за Исуса... Критиката също била установила, че авторите на новозаветните книги били много слабо запознати с истинската история, с географията на Палестина и пр. Но коя е тая критика, кои са тия трудове и техните учени автори, къде и как всичко това е установено и доказано — не се казва. В своето изложение по въпроса посочвам мнозина бележители и известни учени, които рязко се противопоставят на митическата хипотеза, ясно и категорично поддържат, че Исус Христос е историческо лице, живял в определено време и място.

На друго място Ранович твърди: „Християнството било преди всичко религия на угнетените“... „В християнските общини първоначално бедните и робите давали тон“ (261 стр.). Една страница (260) преди това той казва: „Християнството не е застанало срещу робството... то признало равенството на всички люде, в това число и на робите, но не реално в живота, а „в първородния грях“, „в Христа“, „духовно“. Ако християнството наистина не се застъпвало реално за робите и бедните, защо тогава се казва, че най-верните му привърженици били робите и че то е „религия на угнетените“? Тук безспорно има явно противоречие.

Модерните противници на християнството искат с един замах да го сломят. Щом като Христос не е живял, тогава цялата християнска религия е една измислица — празна работа. Обаче не може християнската религия, християнското учение да се дели от личността на Христа. Тоя възглед поддържат не само правоверните християнски богослови и учени, но и някои рационалисти и либерални богослови като напр. Алберт Калтхоф, който проповядва някакво свободно християнство, свободно от църковната догматика. В заключителната глава на своята книга „Животът на Исуса¹⁾“ той казва: „Колкото и да искаме да разделим идеалния Христос от историческия индивид Исус, те пак си принадлежат неразделно и то не догматично или метафизично, но етично и исторически. Без историческата поява на Исуса от Назарет никога не бихме могли да разберем както религиозния идеал на човечеството, така и възвишеното понятие за

¹⁾ Alb. Kalthoff, Das Leben Jesu, Berlin 1880.

Бога, тъй както сега го имаме. Иисус чрез своя живот начерта в тоя идеал основните линии на религиозния живот, който завинаги и ще остане неразделен от Неговата личност, — ония линии на самоотвержена любов, на вярност до смърт и на послушание спрямо Божията воля. *Идеалът получава своя живот само чрез личността* (к. м.). Поставете на хората какъвто щете висок нравствен идеал, вие само тогава ще успеете да ги вдъхновите за него, ако можете да посочите човеци, които напълно са се поставили в служба на тоя идеал. Абстрактната истина никога не може така силно да вдъхновява сърцата.

„Кой може сега да ни посочи човек, който по-величествено и по-чисто да се е стремил към нравствения идеал отколкото Иисуса? Кой може дори да ни посочи някакво подобие, което да би могло по същия начин да възпламени човечеството за всичко божествено и велико, ако ни бъде отнет живия образ на Иисуса (к. м.)?“ (стр. 172—173)¹⁾.

Подобно на *Калтхоф* също и *Фридрих Щраус*, основателят на митическата хипотеза за Иисуса, изпада в противоречие със себе си и още приживе е направил известни корекции на своите първоначални възгледи. Около четиридесет години след своята книга „Животът на Иисуса“ (1835 год.) в друго свое съчинение „Стара и нова вяра“, между другото, той казва: „За Иисуса нищо повече не можем да знаем освен това, че Той е живял и учил и на края умрял на кръста“. Това, което по-рано Щраус е отричал, сега го признава, като приема, че Иисус е историческа личност.

Някои противници на християнството се позовават на французина *Ренан* и на неговата книга „Животът на Иисуса“, 1863, написана в форма на роман по френски маниер. Книгата на Ренана е увлекателна като четиво, но съвсем не е убедителна, защото е лишена от историчност и от обективна преценка на разказаните събития. Ето как проф. Брауш преценява Ренановата книга: „С лично участие следва той своя герой, като чувствава, възклицава,

¹⁾ От приведения цитат се вижда, че Калтхоф признава историческото съществуване на Христа. Тогава когато пък в други два по-нови труда: „Das Christusproblem, Grundlinien einer Sozialtheologie“, 1902, и „Die Entstehung des Christentums“, Leipzig, 1904, той променя своя възглед, възприема гледището на Бруно Бауер и др. и дохожда до пълно отричане съществуването на Иисуса Христа. Тук авторът е в пълно противоречие с това, което е твърдял преди около две десетилетия.

плаче и тъжи заедно с него. Към разпнатия на кръста свой герой той вдъхновено се обръща с думите: „Почивай сега в своята слава, ти, благороден пионер! Твоето дело е завършено. Твоята божественост е основана!“ И с известна своеобразност Ренан продължава: „Не се бой, че ще видиш зданието на твоя стремеж да се руши поради някаква грешка. Отсега нататък, обезпечен срещу опасностите от изтощаване, ти ще съзерцаваш от висините на божествения свят безкрайните последици от твоите дела“. Въпреки че Ренан се старае да ни нарисова Исуса, като човек от плът и кръв с борещо се велико сърце, по фантастичен начин, без да се придържа в източниците, в края на книгата си прави знаменателни признания: „Исус няма да бъде надминат. Неговият култ постоянно ще се подмладява. Неговите страдания всякога ще затрогват най-добрите сърца; всички векове ще известяват, че между човеците, не се е родил по-велик от Исуса“¹⁾.

От тия изказвания на Ренана се вижда, че на него и през ум не му минава да отрича историчността на Исуса Христа; при все това неговата книга е нанесла голямо поражение на християнската вяра в божествеността на родилия се във Витлеем Спасител на човечеството.

Проф. Фелдер, голям познавач на христологичните въпроси, ето каква преценка дава на споменатото Ренаново произведение: „В книгата „Животът на Исуса“ от Е. Ренан истинно е само топографията на Палестина, която авторът е обходил; и трябва да се признае, че езикът му е красив, като в романите. Обаче всичко останало е оскърбително както за специалистите учени, тъй и за християните, поради повърхностното и безбожно отнасяне към такива сериозни въпроси. Своят успех тази книга дължи главно на сантименталния, лекомислен и похотлив характер, свойствен на френския реалистичен роман.

„Ренан, под маската на привидно благочестие спрямо Исуса, става модерен Йуда с тази само разлика, че той направил за себе си по-добър гешефт. Докато Йуда се задоволил само с 30 сребърника, Ренан получил от известния мултимилionen еврейна Ротшилд хонорар за тая книга 1.000.000 франка, както това разказва младият Дюма“²⁾.

¹⁾ А. Н. Браасч, Die religiösen Strömungen der Gegenwart, Leipzig, 1919, стр. 61.

²⁾ Вж. Felder, Jesus von Nazareth, 1937, стр. 53.

Ще трябва още да се отбележи, че дори противниците на християнството, в края на краищата, дохождат до удивителни прозрения на истината. Това се забелязва особено във втората половина на 19 век, когато свободомислящи изследвачи все повече и повече идват до убеждението за историческата достоверност на Евангелието, където се говори за живота на Исуса. За потвърждение могат да се посочат имена като: Теодор Кайм, Холцман, Бернард Вайс, Обман, Буркит, Курт Линк, К. Г. Гьоц, Барнес и др.¹⁾

Интересно е да се отбележи, че някои комунистически автори също потвърждават историческата достоверност на Исуса Христа. Това съобщава Ф. Е. Мелников в статията си „Историческата достоверност за съществуването на Исуса Христа“, поместена в сп. „Православен мисионер“, год. III (1934), кн. 3, стр. 182—184. Тук се казва: „В 1918 г. съветският професор Н. М. Николъски пусна книга под заглавие „Исус и първите християнски общини“, в която опровергава всичките безсмислени и курioзни твърдения, че не е имало Христос“ (гл. стр. 31—42).

„В 1923 г. в Ленинград излезе брошура от съветския академик Жебелев: „Исус из Назарет“. В това дълбокоучено съчинение е доказано не само историческата достоверност на Исуса Христа, но и градовете и населените места, гдето Той е ходил и учил“.

„В 1928 г. се пусна книгата на Ленинградския професор Богоразда-Тана: „Християнството в светлината на етнографията“, който също потвърждава историческата достоверност на Христа“.

„В същата статия се съобщава и за френския писател Анри Барбюс, виден комунист, редактор на комунистическия орган в Франция „Юманите“; той написал книгата „Исус“, в която с искрена любов възпява Христа. Освен тая книга той написал и „Тълкувание на Исуса“, „гдето научно доказва историческото съществуване на Христа (гл. за това в ж. „Антирелигиозник“, № 7 за 1927 г., стр. 25—28)“.

Наистина, какво е християнството без живия, личен Христос? Но и тук, както в цялата си книжнина, противниците на християнството не дават нищо ново, а си служат със стари, овехтели и ръждясали оръжия срещу християнството. Те използват доводи и доказателства на стари и минали

¹⁾ *ibid.*, стр. 7, 27.

противници на християнството и на религията въобще и им дават само друга форма.

Както в посочената брошура, така и в много други отрицателни трудове не ни се предлагат никакви нови доказателства за потвърждение на тезата, че Христос не е живял. Те не са нито исторически, нито научно обосновани и, следователно, не представляват никаква опасност за нашата вяра. Но работата е другаде: въпросът живял ли е Христос? не е само религиозен, той е и общо-исторически. Всеки просветен и интелигентен човек трябва да има верни и научно-обосновани познания за него. Нашата младеж е много слабо запозната с верски въпроси, затова тя не се отнася критически към тях и е склонна да приема казаното и писаното срещу християнството за чиста истина.

В днешно време, когато просветата и книжнината получават широко разпространение у нас; когато религиозният мироглед бива силно атакуван и проблемът за личността на Исуса от Назарет става твърде актуален; налага се да се даде правилен и научно-обоснован отговор на въпроса за живота на Исуса. Ето мотивите, които ме подтикнаха да напиша тая популярна брошура, предназначена за широк кръг четци.

В първото си издание, направено преди 17 години, тая книга постигна своето предназначение. В около 3000 екземпляра тя бързо се разпространи. Поради нейното изчерпване аз бивах многократно подканян да пристъпя към второ издание, но други належащи работи ме спъваха да сторя това. С известни поправки, изменения и допълнения, отговарящи на изискванията на новото време, приготвих второ издание, което бе отпечатано в 1947 год. в 5000 екземпляра, издание на Св. Синод. Но и то бързо се изчерпа, и стана нужда от трето разширено издание.

В настоящата своя студия аз си поставям за задача да приведа доказателства, че Христос е живял, не въз основа на Евангелията и Библията, които се оспорват от отрицателната критика като свещени и исторически книги, а въз основа на външни, нехристиянски, свидетелства и документи. Важно е да се знае, какво говорят противниците на християнството за самия Христос, и то не автори, живели близо две хиляди години по-късно, какъвто е Дреус и неговите сподвижници, а такива, които са били съвременници, които са живели в първия век или непосредствено след това време.

Безспорно, тия сведения са оскъдни и непълни, но по-нататък ще обясня, защо е така. При все това, ще признаем, че за никоя друга бележита личност на древното време не са дошли до нас толкова много и сигурни сведения, както за Исуса Христа. Тези сведения са или християнски, или нехристиянски. Последните наистина са твърде ограничени, но това не трябва да ни очудва, като знаем думите на ап. Павла: „Ние проповядваме Христа разпнатия, Който за йудеи е съблазън, а за елини безумство“ (1 Кор. 1:23).

Йудейските пък писатели, като напр. Иосиф Флавий, Филон и др., са говорили с голямо пристрастие за своя народ, и техният шовинизъм не им позволявал да се занимават в своите съчинения с такъв прославен син на тяхното време като Исуса, Който от сънародниците им бил обявен за богохулник и предаден на най-позорно смъртно наказание — разпятието.

Въпреки това, както ще видим, Флавий споменава в своята „Археология“ за Исуса Христа. Защото би било странно, ако той не би споменал нищо по съответен начин за Исуса. Още повече че той дава някои подробности, както ще видим (в *Antiquit.* XVIII, 5, 2), а също така и за „Иакова, брат на Исуса, на тъй наречения Христос“ (*Antiquit.* XX, 9, 1). Така че Флавий е трябвало да каже нещо и за Исуса. Не бива да ни очудва обстоятелството, че той го прави, макар и евреин, по такъв почтен начин. Сигурно той е сторил това, ако не толкова от любов към истината, то сигурно от йудейско славолубие, защото по негово време вече се разнесла славата за Проповедника от Назарет и вън от пределите на Палестина и с това Флавий искал да поласкае някои членове от царската фамилия, които симпатизирали на бързо ширящото се християнство.

Някои критици възразяват също, че ние знаем много малко за детинството на Исуса. Евангелист Марк, напр., нищо не говори за Исуса до кръщаването Му от Иоана Кръстителя.

„Този факт напълно отговаря на древноеврейския обичай, да се създава интерес около велик човек едва тогава, когато излезе на историческата сцена. Дотогава той е бил частно лице, както всеки, и никой не се е занимавал с неговата личност или с отделни случки от неговия живот. Най-много само може да се създаде някаква история за неговото раждане или за първите дни от живота му.

„Чудновато е, напр., раждането на Моисея и първите дни от живота му, но за него почва да се говори, едва когато се явява на обществената сцена. Нищо не знаем за Моисея, след като бил намерен от фараоновата дъщеря в засмолената кошница, до убийството на един египтянин. Какво знаем също и за Исаия до започване на обществената му дейност при царете Ахаз и Езекия. Също така и за Иеремия, Иезекиля, Ездра, Неемия и др.“¹⁾

Мнозина писатели рационалисти, обаче, са се опитвали да ни дадат по-пълна картина от тая на Евангелията за живота на живия Христос, като са попълвали някои празноти в евангелските повествувания с разкази, плод на фантазията, и с това са искали да направят Неговия образ още по-жив и действителен.

Така напр., Густав Френсен в своята книга „Das Leben des Heilands“ (Животът на Спасителя) ни рисува така нагледно и реално живота на Спасителя, щото не остава никакво съмнение по въпроса „Живял ли е Христос?“

След като ни запознава със социалните и политически условия, в които се е родил Иисус Христос, и с тогавашния религиозен живот в Йудея, той ни дава твърде живи картини, като почва от детството на Иисуса до Неговата кръстна смърт. Френсен Го вижда с Неговите връстници на полето, когато цъфтят цветята, или когато житните класове зреят. Но и тук, в детската среда или сред юношите — навсякъде Той прави впечатление със Своята необикновеност, свърхземност. Иисус се отличавал от другите деца по Своята задълбоченост, потънал в таинствени мисли. Юношата Иисус всичко слушал и наблюдавал, каквото ставало в родното Му село в онова тежко и неспокойно време. Живеял тихо в родителската Си къща и работил Своя занаят — дърводелство — строеж на къщи и разни покъщнини. Жителите на родното Му село често казвали: „Тих и чуден човек е Той, преизпълнен с дълбока мъдрост, с необикновена доброта и с чиста душа, като на дете, що бузае от майчина гръд“.

При тия реални описания на Френсен и следа не остава от съмнение, че Христос действително е живял.

Много живо той описа запознаването на Иисуса с Иоана Кръстител, също така и голямото Му съчувствие към бедните, изоставените, експлоатираните.

¹⁾ Вж. J. Klausner, Jesus von Nazareth, стр. 324.

Въобще всички трудове и описания върху живота на Иисуса, дори на писатели рационалисти, както посочихме, ни говорят убедително, че Христос е живял в определено историческо време, в един чужд и враждебен Нему свят, за това отначало малцина Го разбрали и повярвали в Него. Благодарение обаче на Своята необикновеност, божественост, Той победил езическия свят.

Най-непримиримите врагове на християнството в началото са били неповалявалите евреи и езичниците римляни. Затова ще трябва да видим, какво казва за Иисуса Христа Талмудът — тая енциклопедия на еврейската древност — и йудейските писатели от първия век, и след това римските историци от първия и втория век.

Преди това ще направя бегла критика на споменатата брошура от Северин: „Съществувал ли е Христос?“

КНИЖКАТА СЪЩЕСТВУВАЛ ЛИ Е ХРИСТОС?

ОТ СЕВЕРИН Е ПЪЛНА С НЕВЕРНОСТИ, ИЗМИСЛИЦИ
И ПРОТИВОРЕЧИЯ

Тая книга няма никаква научна обосновка, а пък авторът навсякъде привежда, какво казала науката; напр: „Науката днес отрича, че Иисус Христос е съществувал някога и някъде като историческа личност, че евангелските разкази за него са измислици“ (стр. 12) и т. н. Или: „Положителните научни данни днес са така много, щото оспорват и оборват гледището на историческата школа и довеждат до пълно отричане съществуването на Христа“ (стр. 13).

Все такива общи фрази. Коя е тая наука? Кои са тия научни данни? — не се казва.

Споменават се някои учени (стр. 16, 17), какво казвали за Христа, като: Емил Лудвиг, Волтер, Щраус, Бруно Бауер, Де пюи (правилно Дююи — Dupuis), Гарнах (правилно е Харнак — Adolf v. Harnack), Вайс, Дреус, Анатол Франс, Наполеон (!). Но от тях само Дююи, Бауер и Дреус отричат съществуването на Христа.

Ако е въпрос да се посочи, какво казват учените за Иисуса Христа, могат да се приведат десетки хора на науката, които не само твърдят, че Той е живял, но те изповядват и Неговата богочовешка същност. Напр., великият педагог Песталоци в „Abendstunden eines Einsiedlers“ Го нарича „Богочовек“, „Спасител на света“. Бележитият немски историк Ранке († 1886 г.) казва: „Не е имало на земята нещо по-безгрешно и могъщо, по-възвишено и свето от дейността, живота и смъртта на Иисуса“. Чутовният майстор на тоновете, Рихард Вагнер, твърди: „Основателят на християнството е бил не само мъдър, но и божествен“. А известният философ в наши дни, професор Ойкен, в „Lebensanschauungen der grossen Denker“ се изразява така: „И в днешно време възвишеният живот на Иисуса Христа събужда топла любов и искрено благоговение дори в нецърковни среди“. .¹⁾

¹⁾ Вж. „Ich weiss Bescheid“ от Werdermann, стр. 46, 47.

Дори мнозина противници на християнството, които отричат божествеността на Исуса Христа, Го признават за историческа личност. Така напр., известният френски историк Ернст Ренан в прочутата своя книга „Животът на Исуса“¹⁾, както видехме, не остава никакво съмнение в живия Христос; той казва: „От сега нататък аз виждам в разказите на Матей и Марка да живее и се движи един чуден човешки образ“.

Русо също всякога е бил решителен противник на възгледа, че Исус никога не е живял и че евангелистите са Го били измислили. „Приятелю мой, казва той, такива неща не се измислят. Фактите за Сократа, в чието съществуване никой не се съмнява, много по-мъчно могат да се обосноват, отколкото това, което ни се съобщава за Исуса от Назарет. Много по-мъчно е да се обясни, как известни йудейски писатели (т. е. евангелистите) са могли да измислят такъв чуден характер, отколкото да си представим, че тази личност действително е живяла“²⁾.

Всяка стъпка, всяко действие и всяка дума на Исуса ни напомнят за Палестина в Негови дни, за съвременния Му йудейски живот и за фарисейското йудейство по това време. И това е най-доброто доказателство за историчността на Исуса.

А един от най-великите физици на съвременността, Алберт Айнщайн, в един разговор с представител на в. „Saturday Evening-Post“ ето как изразява своята увереност в историческото съществуване на Исуса: „Безсъмнено аз съм уверен в това! Никой не може да чете Евангелията без да изпита чувството, че в тях става дума за жива действителност. Пулсът на Исусовата личност бие във всяка дума. Как съвсем друго е впечатлението, което получаваме от разказите за легендарни герои от древността, напр. за Тезей! Тезей и други като него са лишени от действителната живот на Исуса.“

„Не можем да не признаем факта, че Исус е живял и че Неговите думи са чудно красиви. Дори ако някои отделни люде по-рано са казали подобно нещо, то все пак никой от тях не се е изразил така божествено както Той“³⁾.

¹⁾ Ernest Renan, La vie de Jésus, 1883.

²⁾ Вж. J. Klausner, Jesus von Nazareth, стр. 98—99.

³⁾ Вж. сп. „Geisteskampf der Gegenwart“, 1930, стр. 235.

Също така говорят за историческия живот на Христа и Теодор Кайм¹⁾, бележитият църковен историк от м. век, Карл Хозе и още много др.

Могат да се изброят още много истински учени и философи, които нито са богослови, нито „попове и владици“, обаче искрено са пленени и вдъхновени от делата и живота на Христа. Това е толкова известна истина, щото излишно е тук да се спираме. Питаме тогава автора Северин: коя е тая наука, която „обяснява, че християнството е създадено без Христа?“

На стр. 20 и 22 невярно се твърди: „И действително нищо, никъде няма записано за Христа“... „Нито един, който би могъл да знае за Исуса, нито един от така наречените ученици, нито един апостол не е оставил нито една макар и най-кратка бележка, която да бъде научно исторически вярна“. Излишни са тук всякакви опровержения. По-нататък ще се уверим в абсурдността на това твърдение.

Доколко е ненаучна и несериозна разглежданата брошура, се вижда между другото и от стр. 26, където буквално се казва: „Най-ново е посланието на Иоана (Евангелие или Послание от Иоана? Ако е последното, то кое послание: от Иоана има три послания — б. моя); личи, че той се намирал под влияние на еврейския писател Филон, който е живял във втория век (!)“. Във всеки учебник по история или по история на философията може да се види, че еврейско-александрийският писател и философ — неоплатоникът Филон е роден между 20—25 год. пр. Хр. и умрял към 40 год. сл. Хр. Така че за 2-ри в. и дума не може да става.

На стр. 27 стои: „Евсеев (История церкви)“, когато правилното е Евсевий, еп. Кесарийски (умрял ок. 340 г.), първият църковен историк. Невярно се твърди (на същата стр.), че римският император Тиверий бил умрял 60 г. порано от времето, когато Понтий Пилат началствувал в Йудея. Всеки ученик знае, че Тиверий е вторият римски император, царувал от 14 до 37 г. сл. Хр., и неговото царуване се съвпада с времето, когато Пилат управлявал йудейската земя и Исус бил разпнат. Невярно се твърди също, че Иосиф Флафий „не отбелязва нищо за съществуването, действията и пр. на Христа“ (29 стр.); и още, че прочутите римски историци Тацит и Плиний Младши нищо не пишели

¹⁾ Theodor Keim, Die Geschichte Jesu von Nazara, 1867-1872 г.

за Христа. По-нататък специално ще се занимаем с тоя въпрос и ще видим, какво и где говорят те за Христа.

Неоснователно се твърди (стр. 35 и 36), „че евангелският град Назарет е измислен, не съществувал“. Напротив, това е стар галилейски град, което се вижда от намерените тук следи на стари гробници и цистерни. И днес Назарет е спретнато градче в Галилея и всеки посетител може да види тук кладенеца, дето св. Дева Мария отивала за вода, мястото на Благовестието, синагогата, в която нашият Спасител чел от книгата на Исаия, според Лука 4: 16 и нат.

„Също така историческият факт е, че преди 2 хиляди години град Галилея не е съществувал. В Талмуда са прецизирани всички градове най-подробно, но Галилея няма“ (стр. 36). И тук авторът е проявил голямо невежество. Не само в Талмуда, но никъде няма да срещнете „град Галилея“, защото такъв не съществува. В Евангелията никъде не се говори за град, а за област, местност Галилея. В новозаветно време Палестина, между морето и р. Йордан, се разделя на три области: Галилея, Самария и Йудея. Галилея е най-северната, тя започва от подножието на пл. Ливан и достига до Израелската долина.¹⁾

Авторът намира противоречия и несъобразности в Евангелието и относно това, че се споменавали тук някои животни, „които никак не били типични за Палестина; също и растенията: споменават се гроздето и виното, напр., които също така не са характерни за Палестина“ (стр. 38). И това е едно много слабо познаване домашния бит на древно-еврейския народ. Останките и до днес на многото каменни преси (линове) в Палестина говорят, че лозарството било широко разпространено тук, и вино имало в изобилие. Похвалите във В. Завет за лозата и виното (Пс. 103: 15; Съд. 9: 13), а също и употребата му за жертвопринасяне, показват, че то имало голямо употребление. На много места в Библията пиянството се порицава като пакостен порок; напр., прор. Осия осъжда князете, че се „разпалват до болест от вино“ (7: 5), също Иерем. 23: 9 и пр.

Бих се отклонил от пряката задача, ако рече да разкритикувам всички несъобразности и невярности в тая малка книжка, които се таксуват за „наука“, за „научни данни“. Но от тия няколко примери е достатъчно да се види, какви невежи и неверни работи се предлагат на българските четци.

¹⁾ Вж. по-подробно в моята „Библ. археология“, стр. 40, II-ро университетско издание, 1948 г.

В следващите страници ми предстои да дам положителен отговор на въпроса, че Христос е историческа личност и че Той е живял в определено време и, следователно, да опровергая заблудението, че „отсъствуват всякакви сведения за Христа и неговата дейност у светските писатели съвременници на Христа“, както се твърди на 24 стр. в споменатата брошура.

I. ДРЕВНОЕВРЕЙСКИ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ЖИВОТА НА ИИСУСА

1. Талмудът

Тия източници са от голямо значение, за да се установи фактът, че Христос е живял. Известно е от историята, каква голяма вражда е имало между йудеите и първите християни. Последните били изложени на силни преследвания в Палестина. Гоненията срещу християните в Рим се дължат също до голяма степен на клеветите и интригите от страна на тогавашните йудеи. За тях християнството било опасна секта. И какво по-лесно за противниците на Христа от това, да разубеждават Неговите последователи, като казват, че Основателят на Християнската църква не е съществувал, че Той е измислена личност. Още повече, като се вземе под внимание, че по това време, в първата половина на първия век, еврейските школи на учените равини Хилел и Шамай се намирили в своя разцвет; тогава са се поставили основните камъни, събирал се е материалът за създаване на най-голямото еврейско религиозно-литературно творение, наречено Талмуд. Обаче всички места в него, както ще видим, ясно говорят за земния живот на Иисуса Христа.

Що е Талмуд? Талмудът е сборник от определения, разсъждения, съвети, сведения и пр., съставени въз основа на ветхозаветните свещени книги и йудейското предание. Като неписано предание той се разпространявал устно до средата на 2 в. сл. Хр. От края на същия в. ученият равин Йуда Свети събрал това предание в един писмен сборник, наречен Талмуд (от евр. дума *ламад*, която значи уча, поучавам).

Трудове, където са събрани всички талмудически места за Иисуса, имаме както от еврейски писатели, тъй и от християнски; те почват от средата на м. в. В по-ново време

имаме такива трудове от Г. Далман, „Талмудически текстове за Исуса“, Лайпциг 1900 (G. Dalmann, „Die Talmudischen Texte über Jesu“); от Б. Пик, „Исус в Талмуда“, Чикаго, 1913 г. (B. Pick, „Jesus in the Talmud“, и др.¹⁾.

Преди да посоча някои от тия места, ще трябва да отговаря на въпроса, защо сведенията в Талмуда за Исуса не са тъй обширни и имат характер на полемика и борба срещу Него, като основател на една омразна секта?

Първо, защото талмудическите автори въобще малко говорят за събитията от времето след вавилонския плен? Напр., за великата борба на Макавеите срещу сирийските царе се споменава между другото; оттук не бихме узнали дори името на Йуда Макавейски. И второ, защото времето на Иродовци и на римските управници в Йудея било тъй смъртно и размирно и свързано с важни политически събития, щото появата на нашия Спасител за Неговите съвременници не се считало за толкова важно събитие, което трябвало тъй силно да се подчертае в летописите. Ние виждаме, колко леко се отнесъл йудейският народ със смъртната присъда на Христа. Затова талмудистите, съвременници на Исуса, се задоволявали само да предават народни сказания за Него, за Неговия живот и дейност. Тия разкази в устата на евреите и на враждебно настроените езичници се превърнали в иронични и унижителни предания за Исуса.

Целта на всички сведения в Талмуда била да се опровергават евангелските разкази. Всички тия събития тук се предават в друга светлина. За талмудистите Исус е „богохулник в Израила“, Който отхвърлил и потъпкал „словата на мъдрите, на старците“. Но тия талмудически сведения, предадени, макар и в изопачена и тенденциозна форма, ясно и безспорно потвърждават историческата истина, че Христос е живял и действувал в дадена епоха и че образът Му в общи черти, както се рисува в Евангелието, е верен. Тяхното историческо значение се състои в това, че от тях можем да разберем, как са съдили и мислили „мъдрите на Израила“, около 70 години след разпятието на Исуса, за Неговия произход, за дейността и учението Му.

В Талмуда Исус се среща под името „Иешу“, „Иешуа“ (= Исус), или „бен Пандера“, „бен Пантери“, „Исус бен

¹⁾ Вж. по-подробна литература в „Jesus von Nazareth, seine Zeit, sein Leben und seine Lehre“ v. Dr. J. Klausner, професор при Еврейския университет в Иерусалим, Berlin 1930.

Пандера“, т. е. Исус син на Пандера. Това название е много старо. Ориген¹⁾ обяснява неговия произход с обстоятелството, че Йаков, бащата на Йосифа, значи дядо на Исуса по плът, бил наречен „Пантер“. А Ницш (Nietzsch) и Блек (Bleek) виждат в названието „Пантера“, изопачена гръцката дума „партеност“ (παρθένος = дева), защото евреите често слушали от християните да казват, че Исус е „син на дева“; оттук те почнали подигравателно да Го наричат: „бен ха-пантера“, т. е. син на (животното) пантера.

Някои от „мъдрите“ в Талмуда не наричали Исуса с име; те обикновено избягвали да Го споменават, а когато трябвало да кажат нещо за Него, казвали „Пелони“, т. е. „някой си“, като под този израз разбирали Исуса. Те всякога Го смятали за йудеин, само че Го наричали нечестивец и хулител на техните думи.

Споменатият еврейски учен Клаузнер посочва няколко места в Талмуда, където изрично се говори за Исуса и за Неговите ученици. „Няма съмнение, казва той (44 стр.), че изразите: „от учениците на Исуса назарянина“ и „тъй ме учеше Исуса назарянина“ са стари и истински, които се срещат в Талмуда. След това той превежда един разговор на равина Елиезер бен Дама, който непосредствено говорил с Исусови ученици, напр. с ап. Йаков, който се наричал брат Господен. Ето и самото място: „Един път стана, че Елиезер бен Дама бе охипан от змия; тогава дойде Йаков от с. Сама (Сахания), за да го излекува в името на Исуса“.

Както от това място, така и от други се вижда, че йудеите не са се съмнявали в чудодейната сила на Исуса, но са я смятали за дело на магическост.

От изказванията на Талмуда за Исуса ние узнаваме, че първите генерации на танаитите (йудеска секта), а така също учените и богобоязливите мъже от йудейския народ първоначално, след разрушаване на Иерусалим от римляните (в 70 год.), не са се отнасяли толкова враждебно към последователите на Исуса, както това се забелязва покъсно, когато християнските народи в името на Исуса от Назарет почнали с всички сили да притесняват и преследват йудеите. Затова те се заели с всички средства да се отбраният, като си послужили с всички долни способности и клевети срещу християнството и неговия основател Исуса.

¹⁾ Църковен писател, ексигет и апологет, живял 185—254 г.

Узнаваме от някои по-ранни църковни писатели, като Юстин Философ, Тертулиан, Хегезий и др., че от края на I в. и във II в. сл. Хр. се създали под влияние на йудеите разни лъжливи легенди и хули срещу личността на Исуса Христа, които преминали и в Талмуда и от тука в йудейската богословска книжнина.

Много от тия твърдения в Талмуда били по-късно заимствувани от римския писател Целз (II век), за да усмее християнството. Те са от голямо значение, понеже тяхното споменаване в Талмуда е доказателство за дълбоката им древност, а също и за това, че те са били твърде рано разпространени и добили широка известност. А от IV век насам тия устни и писмени лъжливи сплетни се увеличили още повече и се изродили в разни карикатурни описания. Клаузнер в спомената своя книга (стр. 62) сочи като карикатурен източник за живота на Исуса книжлето „Toldoth Jeschu“ („Животът на Исуса“), т. е. родословие, биография на Исуса. То е написано на староеврейски и йудейски от неизвестен автор; много рядко се намира било в ръкопис или в печатно издание. Това съчинение, според самия Клаузнер, представлява сборник от гадни и нечестиви легенди и измислени истории около личността на Исуса с цел да унижат и дискредитират християнството. Произходът му се отнася от V до X век след Хр. „Дори повърхностното четене на тази книга е достатъчно, за да ни увери, че тук имаме работа с творение на народната фантазия. В нея са преплетени стари и по-къснешни легенди, както и изказвания на Талмуда и Мидрашите (т. е. тълкувание и разяснение на книгите от Св. Писание) върху Исуса. А сведенията на Евангелията (както ги предава авторът на „Толедот Иешу“) са премесени с разни народни легенди; по-късно ги използва и Целз, на когото Ориген, Тертулиан и някои други църковни отци правят съкрушителна критика. S. K a u s s, пък ги нарича „фолклорни мотиви“.

Фелдер¹⁾ нарича книжлето „Толедот Иешу“ мътен и кален извор, от който някои противници на християнството черпят своите „истини“. Дори според признанията на някои йудейски учени (Клаузнер, С. Краус и др.), то не отразява никак истината за Назаретския пророк, а съдържа само субективни възгледи, желаниа и чувства на йудеите от първото християнско време. Това е наистина много мека пре-

¹⁾ Вж. Н. F e l d e r, Jesus von Nazareth, ein Christusbuch, 1937, стр. 6.

ценка за такъв род гадна книжнина. Християнските писатели обаче от най-ранно време са я заклеили като пълна с явни лъжи и съзнателни клеветничества.

Сигурно такива са били и източниците на споменатия голям противник на християнството Артур Дреус в неговата книга „Die Zeugnisse für die Geschichtlichkeit Jesu“. В тоя свой труд той не посочва свои доказателства, а превежда само чужди мнения, у които се придържа безкритично (стр. 14).

В Талмуда (Sanhedr. 107 b) има паралелен разказ на евангелския за бягството на светото семейство в Египет, само че, според Талмуда, Исус дири прибежище тук със своя учител.

Твърде важно е следното място, което гласи буквално така: „В надвечерието на празника Пасха Исус от Назарет беше повесен. Четиридесет дни преди това тичаше глашатай по всички страни и викаше: „Исус от Назарет трябва да бъде убит с камъни, защото се занимава с магесничество, съблазнява Израила и го прави да отпадне от правата вяра. Който знае за него оправдание, нека дойде и го каже. Но не се намери никакво оправдание, и той биде повесен (разпнат) в надвечерието на празника Пасха“ (Sanhedr. 43 a).

Това сведение е от особено значение: в него се казва, че Исус се занимавал с магесничество, съблазнявал Израила и учил народа да изневерява на вярата на праотците. Значи, талмудистите не отричали, че Христос е правил чудеса, само че ги считали за магесничество. За подобно обвинение се говори и в Евангелието напр.: „А дошлите от Иерусалим книжници казваха, че в Него е Веелзевул, и че изгонва бесовете със силата на бесовския княз“ (Марк. 3:22). И според ев. Матей, фарисеите казвали същото (Мат. 9:34; 12:24). От това място ясно се вижда, че Исус бил осъден на смърт, понеже Го считали за съблазнител и изменик.

Що се касае до историята на четиридесетдневното глашатайство, наистина, то не отговаря на евангелското повествование, според което Исус бил набързо осъден от Синедриона, и веднага след това римският управител привел в изпълнение присъдата. Като се преценят всички обстоятелства на времето, ще се съгласим, че казаното в Евангелието е вярно, защото то отговаря на римската съдебна процедура и римските закони, по които Исус бил съден и наказан. А да се дирят свидетели и оправдание, след като била произнесена присъдата, отговаря пък на Моисевия закон и на йудейската съдебна практика, към която талмудистите в своя раз-

каз са искали да се нагодят. Това се вижда и от обстоятелството, че те не говорят за разпъване на кръст, както евангелистите, а за „повесване“, обесване, защото първото е отвратително римско смъртно наказание, от което Цицерон страшно се възмущавал; това наказание не фигурирало в правовата система на йудейските учени. Сам ап. Павел пък в посланието до Галатяни (3 : 13), като цитира Второзак. 21 : 33 : „проклет е пред Бога всеки обесен на дърво“, отнася тия думи към И. Христа : „Христос ни изкупи от клетвата на закона, като стана заради нас клетва (защото писано е : „проклет е всеки, който виси на дърво“).

От друга страна имаме още едно важно обстоятелство, което се потвърждава и от Талмуда, а именно, че Иисус бил разпнат в надвечерието на празника Пасха, който се падал в събота, тъй както се разказва от ев. Иоана : „Тогаваше петък пред Пасха“ ... (19 : 14).

Ако резюмираме казаното в Талмуда, можем да направим следното заключение : „Вън от всяко съмнение е, че Талмудът говори за Христа като за историческа личност, живял и действувал в известно време. Неговото име е Иисус от Назарет; вършил чудеса; със Своето учение „съблазнявал Израила“; отричал словата на мъдрите (старците); тълкувал Тора (книгите на Моисей), както фарисеите; не дошъл да отрече закона или нещо да прибави; в надвечерието на празника Пасха, който се падал в събота, бил повесен (разпнат), понеже фарисеите и книжниците Го обвинявали, че съблазнява народа; в Негово име учениците Му изцелявали болни“.

Това е, наистина, един напълно паралелен образ на евангелския, макар изопачен и представляващ кощунствена преправка на евангелските текстове. По самата задача и съдържание на Талмуда в него нямат място исторически разкази за Иисуса. Тук става дума повечето за обреди, за нравствени или юридически постановления, предават се мнения и разсъждения на отделни еврейски учени. И това, което се споменава в Талмуда за Христа, има повечето полемичен характер. Но затова пък тия талмудически сведения са от голямо значение за потвърждение на историческия факт, че Христос е историческа личност, живял в определено време. Самият факт, че на много места Талмудът се старае да дискредитира Неговата личност и учение, показва, че Иисус не е мит.

2. Йосиф Флавий

„Йудейската археология“ на Й. Флавия, въобще, е единственият йудейски писмен паметник от първия век, в който би следвало да дирим сведения за Исуса Христа. Затова почти всички автори, които изследват източниците за живота на Христа, разглеждат и това съчинение.

Й. Флавий бил роден в 37—38 г. сл. Хр., значи наскоро подир смъртта на Исуса, и умрял около 100 год. Той е знаменит древен историк. Своите съчинения той писал на гръцки, предназначени главно за елини и римляни, за да прослави пред тях своя народ. Книгата „Йудейска археология“ той писал в Рим през последните години от своя живот и я привършил към 93—94 год. Той пише битова история на своя народ до последните години, до разрушаване на Иерусалим и храма в 70-та година. Всички събития с политическо значение са описани с голяма подробност. Би трябвало да се очаква, че ще се говори обстойно и за онова движение при Понтий Пилата, което било предизвикано в Палестина от учението и смърта на Исуса.

Но вместо обширно изложение ние намираме в „Йудейска археология“ само кратки сведения за Исуса. Тая краткост дава повод на някои критици като Холцман, Греци, Братке и др. да направят прибързаното заключение, че Йосиф Фл. изобщо нищо не е писал за Христа, и това, което се споменава в неговите съчинения, е вмъкнато от по-къснешни преписвачи. Това е един голям спор в историята, и най-добрите историци и изследователи на тая епоха, като Адолф Харнак, Роберт Айзлер, Грас, Бирх и др., смятат почти изцяло за достоверено казаното от Йосифа Фл. за Христа, а до известна степен и многоизвестният познавач на еврейската история Е. Шюрер.¹⁾

Дори да приемем, че разглежданият еврейски историк е запазил пълно мълчание, това съвсем не означава, че той нищо не знаел за Спасителя. Едно събитие може да се премълчава от историка не само от незнание, но и от нежелание да се говори за него по ред съображения. Й. Флавий

¹⁾ Е. Schürer в своя капитален труд: „Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu“, 1, 4, на стр. 544—549 дава изчерпателна библиография, като различава автори, които: 1) смятат целия цитат у Й. Флавия напълно за истински, 2) които отчасти го признават за такъв и 3) такива, които смятат цялото това място за интерполирано, фалшифицирано.

е имал не малко основания нарочно да не се разпростира върху събитията около Исуса Христа.

Преди всичко трябва да се изхожда от историграфските схващания и разбираня на древните историци, които не са се отнасяли с такава критичност и прецизност към своя предмет както сега. Още повече, че „Иудейска архелогия“ не може да се вземе в строг смисъл на думата история: авторът пише по-скоро апология на своя народ; тук той иска да го издигне в очите на тогавашния гръцки и римски просветен свят, който се отнасял с пренебрежение и ненавист към евреите. Изхождайки от тая предпоставка, Йосиф Фл. не засягал всички събития в тяхната пълнота и всякога считал за позволено да премълчи това, което може да възбуди римската подозрителност.

Твърде основателно е съображението на някои учени, че йудейският историк нарочно замълчава да говори подробности за Исуса, понеже той не би могъл да говори за Него като за Месия, без да разгледа месианската идея въобще у евреите. Флавий обаче бил достатъчно предпазлив, за да не засяга такава важна политическа мисъл в своите книги, предназначени за римски четци, знаещи гръцки. Той нарочно премълчавал месианските очаквания, които могли да поставят в неблагоприятно положение неговия народ пред римската власт. Така станало при императора Домициана, който поради месианските очаквания на евреите, подхвърлил на жестоко гонение цялото потомство на Давида. За римляните, отначало, християните били еврейска секта.

При това положение, напразно ще искаме подробни сведения за Христа в първите десетилетия на християнската история у писатели, чужди на Църквата. Римляните и елините нямали повод да засягат събития, които ставали в далечна Палестина: в техни очи тя била глуха провинция, за съдбата на която те малко се интересували. Езическият свят узнал за християнството само тогава, когато апостолската проповед излязла от пределите на Палестина и почнала да завладява гръцко-римския свят. Но и тогава, според езическите схващания, християните малко се отличавали от йудеите.

Съвременните на И. Христа еврейски писатели могли да имат по-вярна представа за Христа, обаче завладени от своя фанатизъм, те не могли да Го разберат. В очите на невярващите йудеи Той бил само един от множеството учители и проповедници, и в своето заслепяване те не намирали основание, за да Го отделят от общото число. Това ясно се

вижда от речта, която произнесъл в Синедриона един от многоизвестните фарисейски законоучители, Г а м а л и и л, наскоро след образуване на християнската община (Деян. 5: 34, 38). Той считал Христа за съблазнител и увлекател на народа подобно на Тевда, Йуда Галилеец и др. и успокоявал съвременниците си, че и делото на Христовите последователи по същия начин ще се разпадне. Но когато отпосле, напротив, християнската проповед и дело се засилили, еврейските писатели имали основание да премълчават, да хвърлят сянка на забравата върху Христа и върху Църквата, за да не им се дава значение.

Ето защо не трябва да се очудваме на оскъдните сведения за Исуса Христа в първите десетилетия, а трябва да считаме това явление за напълно естествено.

При все това, обаче, у Йосифа Флавия имаме ясно, макар и кратко, свидетелство за Христа. В своята Археология на два пъти той споменава за Него. Като говори за времето при Понтия Пилата, между другото казва така: „*По това време* (времето на въстанието срещу Пилата, който искал с помощта на храмови пари да прекара вода в Иерусалим от далечен извор) *живял Исус, мъдър човек, ако изобщо би следвало да се нарече човек, защото той вършил съвършено удивителни работи, бил учител на всички ония човеци, които били готови с радост да приемат истината. Той привлякъл към себе си мнозина както от йудеите, тъй и от елините.* Това е бил Христос (Месия). *И макар Пилат, поради оплакването на някои знатни хора от нашите, го осъдил на кръстна смърт, то ония, които още от началото го обичали, не му изневерили* (т. е. не престанали да го обичат), защото той им се явил на третия ден отново жив, както предсказали божествените пророци за това и за още хиляди други чудесни работи, отнасящи се за него. *И до днес съществува поклонението на християните, които така се наричат, според неговото име*“ (к. м.) (18, 3, 3).

Обективно погледнато, едва ли може да се каже, че всичко от цитираното по-горе изцяло принадлежи на Йосифа — той ревностен евреин и фарисей —, който не е могъл да пише (видяхме по-горе по какви причини) думите: „Той бил Месия“. Сам Ориген (във II-та половина на 3. в. на два пъти изтъква¹⁾, че Йосиф не вярвал в месианството на Исуса, затова и не се възползувал от този цитат у Й. Флавия. Също

¹⁾ Contra Celsum I, 47; Comm. in Math., X, 17.

попада под съмнение и достоверността на думите, в които се говори за възкресението на Христа. В тия два пункта: за месианството и възкресението на Христа, навярно някой християнски писач е поискал (in bona fide) да допълни Йосифа. Във всеки случай това трябва да е станало твърде рано, тъй като още в началото на 4 в. тогавашният историк Евсевий Кесарийски цитира това място в своята „Църковна история“ изцяло в сегашния му вид. Във всички запазени до нас ръкописи от „Археологията“ на Йосифа Фл. също се съдържа изцяло това място.

Все пак може с положителност да се твърди, че целият този пасаж, без споменатите два пункта, а особено подчертаните (курсивните) думи са напълно достоверни. Много естествено е за един историк като Йосифа Флавия да ни представи Исуса за „мъдър човек“, за учител на всички ония човечеи, които били готови с радост да приемат истината. Той ни описва Исуса и като вършител на чудеса, защото сам Йосиф вярвал в чудеса; могъл е да каже за Него, че „привлякъл към себе си много йудеи и елини“, тъй като към времето, когато привършвал своето съчинение (към 93 г.), много елини се присъединили към християните. Също може да се приеме, без всякакво възражение, че и краят на цитата принадлежи на Йосифа, а именно, гдето се говори за християните, че били наричани така по името на Христа.

Справедливо забелязва А. Réville¹⁾, че никой християнски преписвач не може да каже за Христа: „Той беше мъдър човек, та да вмъкне след тях думите: „ако изобщо би следвало да се нарече човек“. Един християнски интерполатор не би си послужил също с такъв общ израз: „Той вършил невероятни, удивителни работи“.

В едно друго място у Йосифа се съобщава следното за Исуса: „Първосвещеникът Анна (Annas ben Annas), във времето след смъртта на римския управител Фест (Festus), докато дойде заместникът му Албин (Albinus), в 62 г. сл. Хр., побързал, едного човека на име Йаков, „брат на Исуса, наречен Месия“, заедно с още други, които той обвинявал, че нарушили законите на Тора, да ги доведе пред Синедриона и да ги осъди на смърт чрез убиване с камъни“.

„Срещу тази обаче незаконна съдебна процедура протестирали даже най-ревностните привърженици на Тора и из-

¹⁾ В „Jésus de Nazareth“, Paris, II, стр. 272—280.

пратили тайно един протест до Албина и Агрипа II* и т. н. (к. м.) (Antiquit. 20, 9, 1).

Някои критици се съмняват в достоверността и на това място, без обаче да могат да приведат убедителни доказателства. Никой тогавашен християнин не би имал интерес да вмъкне думите: „... брат на Исуса, когото наричат Месия“, които думи са много безразлични и не са никаква апология на християнството. Така е могъл да пише само фаресейт йудеин Йосиф, който споменава така за Исуса и в по-рано цитираното място, без да иска с това да се изрази нито в полза, нито във вреда на християните. Не в тяхна полза — защото той бил верен и ревностен евреин; не и в тяхна вреда — защото в негово време гръцките и римски читатели още не правели разлика между християни и йудеи, и, следователно, не искал да подценява своя народ пред тях.

Това са двете места в „Археологията“ на Йосифа Флавия, които имат отношение към Исуса. На едно друго място (Antiquit. 18, 5, 2) той говори за Иоана Кръстител, за неговата дейност и смърт, което описание доста съвпада с евангелското.

Ето буквално какво се казва тук за Иоана Кръстител: „Той бе превъзходен мъж и увещаваше йудеите да проявяват прилежание в добродетелен и справедлив живот помежду си, да се упражняват в благочестие спрямо Бога и да дохождат при Иоана, за да се покръстят... Когато и други се обърнаха към него (защото от неговите речи те се бяха извънредно много заинтересували), то Ирод се изплаши твърде много, когато си помисли, че такова голямо влияние върху масите може да предизвика въстание (понеже изглеждаше, че мнозина следваха съвета на Иоана Кръстителя...). Така Иоан бе хвърлен в окови поради подозрението на Ирода и докаран в споменатата по-рано крепост Махерон и тук бе умъртвен“.

Наистина тук Йосиф Флавий не дава подробности за трагичната смърт на Иоана Кръстителя, както това виждаме у синоптичните Евангелия, но за нас в случая важното е, че той изрично говори за този предтеча на Исуса Христа, и отрицателната критика не се е осмелила да счете този цитат за вмъкнат отпосле.

Освен това заслужава да се отбележи, че Й. Флавий, а така също и Филон Александрийски от всички римски управители (прокуратори) най-подробни сведения ни дават за

Понтий Пилата. А това обстоятелство за нас е от ценно значение, тъй като в негово време е станало осъждането на Исуса. И характеристиката, която те ни дават за Пилата, напълно отговаря на евангелската.

Филон казва, че по характер Пилат бил упорит и безогледно жесток и дава много лоши сведения относно изпълнение на неговата служба. Той го упреква „в подкупничество, насилия, грабителства, злодеяния, оскърбления, постоянни екзекуции без присъди, безкрайни и непоносими жестокости (Philo, De legatione ad Cajum, § 38, ed. Mang. II, 590 стр.; също Шюрер, 489 стр.). Такава отрицателна характеристика прави и Йосиф Флавий на Пилата, като предава следния случай. Един ден Пилат заповядал на окупационните римски войски да навлязат нощно време в Иерусалим, носейки статуи и картини с образа на императора, за да ги поставят на видно място, където да им се отдадат нужните почести. Това се сметнало от населението за голямо предизвикателство и оскърбление, понеже е противно на Моисеевия закон. Народът направил голяма манифестация пред Преториума на Пилата и настоявал да се отмени това нареждане. Шест дена събралото се множество се бунтувало. Напразно солдатите се мъчели да разпръснат тълпата. Пилат заповядал на войниците с голи мечове да заградят тълпата. Обаче йудеите останали твърди, оголили вратовете си и заявили, че по-скоро ще загинат до един, отколкото да позволят оскверняване на Закона. Пилат най-после бил принуден да даде заповед да махнат от Иерусалим обидните образи и статуи (Antiquit. XVIII, 3, 1. Bell. jud. II, 9, 2—3; също Шюрер, 489 стр.).

И в Новия Завет се съдържат указания за народни бунтове във времето на Пилата. Така напр., ев. Лука (13:1) разказва, че веднаж дошли при Исуса люде, които Му разказали за участта на галилейци, „на които кръвта Пилат смесил с жертвите им“. Според Шюрера, от тия думи може да се разбере, че известен брой галилейци, когато дошли в Иерусалим (в Иудея) да принесат своите жертви на храмовия жертвеник, единствено най-свето място в цяла Палестина, Пилат заповядал да ги изколят: така тяхната кръв се смесила с жертвите им. За бунтове през времето на Пилата говори и ев. Марко, който разказва, че Варава бил затворен „с бунтовниците си, които във време на бунт бяха извършили убийство“ (Марк. 15:7). Всичко това ни убеждава, че Пилат без всякакво смущение е предал на

най-жестоко смъртно наказание — разпятието — великия праведник Богочовека Исуса.

Наистина, от Й. Флавия не можем да узнаем много нещо за Христа, за Неговия живот и дейност. Но, от друга страна, от тия откъслечни сведения ние получаваме по един безспорен начин потвърждение на истината за съществуването на Исуса Христа и Неговия брат Йаков, за земното Му битие като вършител на чудеса и учител на народа, умрял по необикновен начин — чрез разпъване на кръст при Понтий Пилата.

В разгледаната от нас брошура: „Съществувал ли е Христос?“ на стр. 31 се казва: „Иосиф Флавий мълчи за Исуса“. От приведените цитати се вижда, че и тук в тая книжка се твърдят неверни работи.

А що се касае до другия еврейски историк Йуст Тивериадски (а не Юст Тивернадски — вж. същата брошура, стр. 33), съвременник и противник на Флавия, той, наистина, не упоменава за Христа по твърде понятни причини. Иуст „не е писал история в собствен смисъл на думата, но исторически памфелт против Иосифа, и преди всичко се стараел да докаже, че последният изменил на Завета и на интересите на собствения си народ. Не му било нужно да говори за Христа. Па и въобще той бил твърде кратък и за много неща съвсем не говорил. Книгата за Йуста не е дошла до нас. Ние знаем за нея от цариградския патриарх Фотий (IX в.), който още тогава я чел и казва, че Йуст не споменава в своите летописи за Христа“¹⁾.

Не е писал за Христа и знаменитият йудейски писател и философ от I-вия век Филон Александрийски; но „той умрял твърде рано (наскоро след 40-та година), за да може да успее да говори за Христа; още повече, че той не е живял в Палестина и за тамошните работи трябвало да узнае от втора ръка“²⁾.

II. РИМСКИ ЕЗИЧЕСКИ ИЗТОЧНИЦИ

Римските езически писатели наистина малко говорят за Исуса, защото първоначално считали християнството за йудейска секта. А за такива неща те имали слаб интерес. В голямата римска империя имало безброй секти и религиозни

¹⁾ Проф. Т. Флоровский, „Жиль ли Христосъ?“ Paris, стр. 33.

²⁾ Ibid., стр. 33.

изповедания в разните нейни провинции. Основателят на християнската секта, според тях, е живял в малък кът, в незначителна провинция на тогавашния свят. Освен това обществената дейност на Пророка от Назарет е траела много малко време, около три и половина години. Той не се е предизвикал никаква политическа революция. Освен това елините и римляните не са имали повод да влизат в близък досег с онова, което ставало в далечна Палестина. В техните очи тя била глуха провинция, за съдбата на която те малко се интересували. Езическият свят узнал за християнството, едва когато апостолската проповед прехвърлила границите на Палестина и обходила всички известни по това време земи. Но и тогава в езическото съзнание не се правело разлика между християни и йудеи. Ето защо не можем да очакваме, щото римски писатели и историци да се занимават нарочно с основателя на християнството, и не трябва да се очудваме на малките бележки, които те ни дават за Христа. При все това ние притежаваме някои исторически сведения за Иисуса от Назарет от повечето римски историци. Тук ще трябва да подчертаем, колко неоснователно е твърдението на А. Б. Ранович в поменатата книга, където той на стр. 259 казва: „Само с митичността на Иисуса може да се обясни обстоятелството, че ни един от древните историци не споменава за Иисуса“. Ето какво говорят за Иисуса следните римски историци:

Тацит, Светоний, Плиний Младши, Целз

Тацит е известен римски историк, живял 55/117 г.¹⁾ В 88 год. той станал претор, а в 97 год. — консул. От историческите му съчинения известни са неговите „Анали“, състоящи се от 16 до 18 книги, които обхващат времето на императорите: Тиверий, Калигула, Клавдий и Нерон, т. е. от 16 до 68 год. сл. Хр. Те съставляват най-важния исторически източник за това време. Не са изцяло запазени средните книги V и VI от неговите анали, а XV кн., която ни интересува, сравнително е дошла до нас в по-добро състояние. Понеже Тацит свидетелствува доста изрично за Христа, затова почваме с него. В своите „Летописи“ (Анали), писани около 110—117 год., той говори с явна омраза за християните по повод

¹⁾ Времето на неговата смърт не е известно: някои приемат, че той умрял в 120 г. сл. Хр.

гонението им в Рим при императора Нерона. Според Тацита, Нерон за да отхвърли от себе си подозрението за опожаряване на Рим, приписал това деяние на християните, „хора, които народът и без това ненавиждал за техните пороци и ги наричал християни“. Като обеснява произхода на това название, по-нататък той казва: „Христос, от когото те (християните) водят своето име, във времето на императора Тиберия, посредством прокуратора (управителя) Понтий Пилат, биде осъден на смърт“. Тацит смята християнството за нечисто суеверие, своевременно потушено, но то отново се разпространило не само в Иудея, дето започнало това зло, но и в други градове, дето те се стичали и извършвали свои гнусни и срамни работи“ (Tacitus, *Annales*, XV, 44). Така злобно пише езичникът римлянин Тацит, и неговите думи не могат да се смятат нито за фалшивицирани, нито за интерполирани (вмъкнати). Евреин не би могъл да нарече Исуса с името Христос, т. е. Месия. а християнин пък съвсем не би могъл да говори така за собствената си вяра. Остава да признаем, че това е достоверен римски източник.

2. **Светоний** (Suetonius), друг известен римски историк, живял от 65—135 г. сл. Хр., ни дава някои сведения за Христа, които не са от по-малко значение. От неговите съчинения до нас е дошло запазено само „*Vitae XII Imperatorum*“, т. е. Живота на 12-те императори. Той говори за едно месианско движение през време на царуването на Клавдия, който бил император от 41—54 г. В неговата книга „Дванайсетте цезари“ се казва буквално така: „Йудеите, които заради Христа (Chrestus) вдигнаха голям шум, той (Клавдий) ги изгони от Рим“ (*Judaeos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit* — Suet., *Vita Claudii*, 25). И Светоний пише като Тацита християни вместо християни. Според свидетелството на Тертулиана, и двете названия се срещали дори до началото на III в.

Това свидетелство на Светоний напълно се съгласува с това, което се съобщава в Деянията апостолски (18:2) за йудеина Акила, родом от Понт, и неговата жена Прискила, които, във време на мисионерската дейност на ап. Павла, дошли от Италия, „защото Клавдий бе заповядал да напуснат Рим всички йудеи“. Писателят Орозий казва, че това изгонване е станало в 9-та година от царуването на Клавдия, значи в 49 г. сл. Христа, но не по-късно от 50—52 г.¹⁾

¹⁾ Вж. Schüger в спом. кн. III, стр. 62.

Ако приемем, в което почти всички учени са съгласни¹⁾, че Chrestus и Christus са едно и също лице, в такъв случай тук имаме едно достоверно сведение, според което 15—20 години след смъртта на Исуса много йудеи, дори в далечния Рим, вярвали, че Исус Христос е живял и че Той бил истинският Месия.

Думите на Светония са много ясни, от тях всеки може да извади заключението, че такова самоотвержено движение в полза на Христа може да се предизвика само от личното въздействие и от вярата в живия Христос, споменът за чийто живот и дейност бил още пресен. Това движение в 47 (или 52 г.) станало причина да бъдат изгонени от Рим всички йудеи или голяма част от тях, защото, както забелязахме и по-горе, отначало римската власт не правила разлика между евреи и християни и последните били сочени за еврейски сектанти.

Значи, и според Светония, още в 40 год. била основана в Рим християнска община, т. е. не по-късно от 10—15 години след разпятието Христово. И тук ние виждаме важен документ за съществуването на Христа.

3. Нека споменем и за писмото на Плиний Младши (Plinius Secundus, Epistolae, X, 96—97), което той, в качеството си на управител на областта Витиния и Понт в 111 г. сл. Хр., отправил до император Траяна; последният му поръчал да направи разследване относно християните в Мала Азия. Тук той се срещнал с множество християни и описва християнството като масово движение. От неговото писмо се вижда още, че имало членове на християнската община, които даже двацет години по-рано били християни. Същността на християнството му е непозната и той съобщава само, че християните в своите събрания пеели една песен, в която те призовавали Христа като Бог („Carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem“).

Това писмо е един важен документ за християнството като движение и религия. От неговото съдържание се вижда ясно, че още в началото на 2 в. Исус бил почитан от християните като Бог. Към края на 1-ия и началото на 2-ия в. е имало доживели старци, които наблюдавали непосредствено живота и делата на Христа.

¹⁾ Възраженията на Грец и Е. Норден, че названието Chrestus не трябва да се оеднаквава с Christus, твърде основателно са отбити от еврейския професор Клаузнер в споменатото му капитално съчинение, стр. 76—77.

4. Целз (Celsus), друг езически римски писател и философ, дава също оскъдни сведения за личността на Христа. Той е един от големите противници на християнството и справедливо се нарича Волтер на 2-ия век. Във време на император Марк Аврелий той се заел да проучи основно християнството, за да го обори. Но колкото скептично и саркастично да е било неговото отношение към християнството, трябвало е да признае факта, че Иисус Христос е живял и проповядвал сред йудеите.

Целз пише специална книга против християните под заглавие: „Истинско слово“ (*Λόγος ἀληθής*) и си служи с един твърде непристоен език. Всичко обидно и долно, каквото било измислено до него за християните, той го събрал тук. Тая книга била написана в Рим към времето 177—180 год.

Дълго време това съчинение останало без възражение от страна на християните, докато Ориген в 248 г., около 50 години след Целза, се заел с написването на основно и изчерпателно опровержение на всички доводи, които привежда Целз, срещу християните („*Contra Celsum*“). Книгата на Целза наскоро след това се изгубила. В 1873 г. немският учен Кайм се заел да я възстанови въз основа на Оригеновата критика, където почти цялото съчинение е цитирано. И сега ние притежаваме и на немски съчинението „Истинско слово“ без около една двадесетина от него. То се разпада на две половини. В първата част се изкарва да говори един йудеин, за да докаже, че от гледището на месианската идея християнството е несъстоятелно, понеже въз основа на В. Завет не може да се потвърди, че Иисус бил Месия. Във втората половина пък се доказва, че изобщо месианската идея е несъстоятелна и, следователно, християнството губи почва под краката си. Ориген, обаче, следва своя противник стъпка по стъпка, оборва неговите възражения и клевети по един най-убедителен начин и разкрива истинския смисъл на Христовото учение, като си служи с един правдив и достоен език. Това е, може да се каже, най-доброто съчинение на Оригена. Тук той проявил блясъка и силата на своя апологетически ум.

За нас е важно да отбележим, че и от съчинението на Целза, един от най-върлите и безогледни древни противници на християнството, можем да извадим заключението, че Христос е живял.

В споменатата статия „Целз — изобличител на християнството“ (стр. 283—320)¹⁾ Р. Ю. Випер си задава за цел да посочи най-характерните черти от съчинението на Целза „Истинско слово“, за да подцени и обори християнството. Според Випер, Целз, по своя талант и ученост, бил знаменит писател и политик в средата на втория век; в името на гръко-римската култура той се борил срещу християнството. Випер особено възхвалява А. Б. Рановича за неговото обективно и напълно правилно изучаване на Целза. Но тук читателят изпада в недоумение. Ранович и Випер приемат, че Иисус е мит и че той не е историческо лице. Ранович на стр. 259 казва: „Ни един от древните историци не споменава за Иисуса“. Випер като прави цитати от Целза, иде да опровергае възгледа, че Иисус е мит, защото тъкмо той римски писател, макар и противник на християнството, никъде не отрича историчността на Иисуса. Това се вижда и от цитатите на Випера. На стр. 289 той предава думи на Целза, който говори за кръщаването на Иисуса от Йоана на река Йордан.

Твърде интересен е следният цитат от съчинението на Целза: „Би било свършено недопустимо, щото такъв човек (като Иисуса), който е предназначен да въплошава в себе си божествена добродетел и премъдрост, съвсем не се различава от останалата маса по някои свои изключителни качества. А заедно с това Иисус бил такъв обикновен човек, както всички други, той бил и малък на ръст, както се говори в разказите за него, некрасив, във външността му нямало ни сянка от благородство“ (в смисъл на благообразие както изглеждали външно знатните римляни, б. м.) (297 стр). Най-голямото заблуждение, според Целз, е това, че християните „считали за Бог тогава, който след посрамен живот бил подхвърлен на позорна смърт“ (298 стр.). След това ясно свидетелство, че Иисус е историческа личност, че Той е живял, как може да се твърди, че бил мит?

А с друг един цитат от „Истинско слово“ се поставя под голямо съмнение истинността на Целзовите твърдения. „Ясно е, се казва там, че християните са способни да обърнат в своята вяра само неразумното и низкостоящото простолудие, робите, жените и малките деца“ (стр. 291). „Най-милите, желаните люде, които християните залъгват и примамват, това са: грешници, които имат на душата си някакво пре-

¹⁾ Вж. книгата „Вопросы истории религии и атеизма“.

стъпление, нарушаване на нравствени закони, или фактически са негодни елементи на обществото, нерядко това са крадци и убийци“ (стр. 292).

Изглежда, че Целз слабо познавал първото християнско общество във времето на Исуса и апостолите, щом като смята, че първите последователи на Христа са хора от лумпенпролетариата, утайката на тогавашното езическо общество. Целз забравил за тайните ученици на Исуса Христа, като мъдреца Никодим, началник иудейски, Йосиф Ариматейски и др. Исус е общувал с бедните, обременените, притеснените и изоставените, но в същото време Той е поучавал и посещавал и богати и знатни, какъвто е бил например Закхей от Иерихон, в чийто дом Христос гостувал. Сватбата в Кана Галилейска, както се описва, сигурно е станала в заможното семейство. Някои от Неговите ученици били прости рибари, но между тях имало и изтъкнати личности, какъвто се явява отпосле ап. Павел, който бил знатен йудейски книжник и със своя ум и познания удивил Атинския ареопаг; също ев. Лука, известен лекар и историк, и още много други видни лица. Ако Целз би възкръснал и би могъл да проследи историята на християнството и би видял милионите последователи на божествения Пророк от Назарет, Когото злоезично охулва, той би останал посрамен и би се отказал от своето „Истинско слово“, щом като узнае, какви велики мъже и хора на науката от най-древно време досега са в редовете на Христовите последователи. Без да изброяваме бележитите учени църковни отци и писатели като Ориген, Василий Велики, бл. Августин и др. и стигнем до по-ново време, за потвърждение на тази наша мисъл достатъчно е да споменем само някои от известните учени християни като Паскал, Кеплер, Нютон, Айнщайн и много др. Това „негодни елементи на обществото“ ли са, „безразсъдни“ и найвни люде ли са, или „крадци и убийци“, щом като са станали Христови последователи? Целз наистина би се засрамил от своите нелепи твърдения, изречени преди 18 века. Но и съвременните Целзовци, ако обичат повече истината отколкото Платона, и те ще трябва да корегират своите нелепи и неоснователни твърдения, когато критикуват християнството и отричат неговия божествен Основател.

В казаното дотук отговарям и на А. Б. Ранович (стр. 259 по цит. съчин.), който твърди, че нито един от древните историци не говори за Исуса, че Йосиф Флавий дори не споменава за Исуса, което било недопустимо, ако Исус

би бил историческо лице, и че християнските църковници, чувствувайки това неудобство, вмъкнали въпросния пасаж в III гл. на XVIII книга от Археологията на Флавия. „Лъжливата интерполация у Йосифа Флавия в сегашно време е общо призната“. Ние видяхме от гореизложеното, доколко това е общопризнато и дали всички учени приемат тая фалсификация, а също дали нито един от древните историци не говори за Исуса.

5. Новотрит пергаментен свитък. Като прибавка към казаното дотук не е без значение да споменем за друг важен документ, открит неотдавна от един член на Абисинското търговско дружество в Александрия. Той представлява писмо на латински върху пергаментен свитък, намерен в Александрия в една забравена библиотека на старо здание, обитавано някога от монаси. Този ръкопис бе разчетен и преведен на немски под заглавие: „Wichtige historische Enthüllungen über wirkliche Todesart Jesu, nach einem alten zu Alexandria gefundenen Manuscripte“, т. е. „Важни исторически разкрития върху истинския начин, по който Исус умрял, според един древен ръкопис, намерен в Александрия“.

Писмото е написано от един съвременник на Исуса, старейшина на есейския орден в Иерусалим, и отправено до старейшината на есеите в Александрия. То почва така:

„Мир вам, мили братя! Вие сте чули за историята и за събитията, които станаха в Иерусалим и изобщо в Иудейската земя“.

„Ако смятате, че това е един брат от нашето свещено общество, за когото неговите приятели сред еврейския и римски народи разказват, че е учил, правил чудеса и загинал в Иерусалим, — то не напразно вярвате във всичко това, защото той е бил Исус от Назарет“.

По-нататък се описва раждането на Исуса Христа, Неговите родители, бягството им в Египет, Неговия живот и др., а най-обширно се говори за Неговата кръстна смърт.

„ . . . И когато кръстовете бяха забити в земята, трябваше наказанието над Исуса да се изпълни — към това принадлежеше и раздиране на дрехите му. Но понеже, след като беше бит с камшици, той бе лишен от тях, и един войник му бе дал своята мантия, то трябваше предвартелно да го облекат в собствените му дрехи. И според предписанието на закона и приетия обичай, дрехите му бяха раздрани и поделени“ . . .

„В страшни мъки и при следобедна горещина, която в тоя ден беше голяма и изтощителна, Праведникът беше повесен на кръст. Римските войници му взеха дрехите като плячка, както повеляваше законът. Горната дреха раздраха на четири части, долната му дреха, обаче, която не беше същата от отделни части, а изтъкана като цяло, не можеха да раздерат и затова на нея хвърлиха жребий.

„Когато денят заедно със слънцето клонеше на залез, тогава дойдоха от града множество любопитни, а също и свещеници, които, изпълнени с престъпно отмъщение, се радваха на своята жертва. Те усмиваха измъчения до смърт Божи син и насърчаваха тълпата да го хули.

„Иисус, обаче, въздишаше тихо и отправяше изнурен поглед към небето. Той не слушаше, как недалеч оттук жени галилеянки от неговия род с глас плачеха и чупеха ръцете си до разкървавяване. Но тия ридания бяха заглушавани от тропота на множество коне, защото първосвещеник Каяфа, яхнал на кон, беше дошъл тук с голяма дружина, за да осмее разпнатия Син Божий...

„Надвечер страшно се разтресе земята. Римският управител (Centurio) се изплаши и почна да се моли на своите езиически божества, като помисли, че Иисус трябва да е някакъв любимец на боговете. Земетръсът прогони оттук изплашения народ в града, и мястото се прочисти от тълпата. Тогава римският управител, който беше благороден човек с милостиво сърце, позволи на ученика Йоана да доведе поблизо до кръста Иисусовата майка. Това стана, когато Иисус чувствуваше най-голяма жажда, защото страшни рани изгаряха ръцете и нозете му и устните пресъхваха. Тогава един войник потопи в кисело вино един сунгер, набучен на исопово стъбло, и така му утоли жаждата.

„Иисус повери своята майка на Йоана. Почна да се стъмнява, макар че сега пълнолуние трябваше да изгрее на небето. От Асфалтовото (Мъртвото) море потегли насам червеникава, гъста мъгла и покри наоколо Иерусалимските хълмове, тогава клюмна на страна Иисусовата глава“...

Авторът продължава с големи подробности да описва, какво е станало по-нататък с Иисусовото тяло, как е станало Неговото възкресение и пр., но всичко е предадено от гледище на есците.

Ако се сравнят сведенията в това писмо с евангелските повестувания, то между тях не ще се намери противоречие между фактите, само че авторът на писмото гледа на всички

факти през очилата на *есеин-сектант* и ги осветява от свое гледище.

На тоя документ не може да се дава голямо значение, понеже в него се дава много място на анонимността; но понеже произхожда от противници на християнството и от очевидци, все пак той е едно доказателство за земния живот на Господа Иисуса Христа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изобщо взето, външните, нехристиянските сведения за Христа, с които разполагаме сега, са недостатъчни. Нито йудейските, нито гръцките и римските езически писатели са проявили някакъв интерес към Христовото дело. Никой от тях не си поставил пряка и специална задача обективно да разкаже нещо по-подробно за Христа и християните в ония ранни години. Противниците на Христа не предвиждали историческото бъдеще на християнството, не виждали в това учение едно световно религиозно движение. Те изхождали всякога от свои лични или тесногърди национални интереси и съображения. Иудеите се отнасяли към християнството с известно недоволство и раздражение, защото за тях Христос е съблазън, а елините и римляните — с презрение, защото за тях Той пък е безумство. Враждебно поведение държали особено езическите писатели от по-къснешно време, от 2-ия и 3-ия в., когато християнството станало могъща, непобедима сила, и когато почнали да виждат в Църквата смъртен враг на езичеството. При това положение, езическите писатели се нахвърлили с голяма ярост и необуздан цинизъм срещу Христа и Неговите последователи. И при все това никой от тях никога не е изказвал ни най-малко съмнение в действителното съществуване на Христа, Който дал името на тая нова вяра и на хилядите и милиони последователи. Най-голямото обвинение, което противниците отпразвяли към християните, било това, че те почитали човек и то осъден и разпнат на кръст. Лукиан Самосатски в своята книга „За смъртта на Перегрин“ (писана около 170 год.) така говори за християните: „Те още и сега високо почитат разпнатия в Палестина човек“.

Първите християнски апологети не считали за нужно да доказват земното съществуване на Иисуса Христа, защото за всички това било безспорна истина. И за езическия свят християнството било почитане на „историческия Христос“.

Ако речем да създадем историята за Христа само въз основа на нехристиянски и извънбиблейски данни, ще получим следния паралелен скициран образ на евангелския: В Йудея се родил от Давидово потомство и живял Исус от Назарет, Който бил наречен Христос, понеже Го считали за Месия. Той поучавал народа, имал Свои ученици и последователи и вършил чудеса. При Понтий Пилата, по настояване на йудеите, бил осъден на смърт и разпнат на кръст. Имал брат на Име Йаков, който бил осъден от първосвещеника Анна на смърт. Привържениците на Христа се обособили в отделна религиозна община и се наричали по Неговото име — християни, които 50 години след раждането на Исуса вече образували и в Рим голяма община, и заради тях йудеите били изгонени от Рим. И най-после, че от времето на Нерона тая „секта“, която почитала Христа за Бог, силно се разпространила по цялата римска империя и християните били подхвърлени на силни гонения.

Така говорили и писали за Христа невярвалите в Него йудеи и езичници, защото те не Го разбрали, и въобще тогавашният свят не познал Спасителя, както справедливо забелязва ев. Иоан: „В света беше и светът чрез Него стана, но светът Го не позна“ (Иоан. 1:10). Истинският Му образ възприели и съхранили само ония, които били озарени от Неговата Божествена личност, които повярвали на Неговата проповед и дела и станали неразделни спътници до смъртта Му. Те били очевидци, непосредствени зрители на онова, що Той вършил и учил, направо облъхани от Неговото лично въздействие — тове са евангелистите, новозаветните писатели и апостоли. Затова много естествено е да черпим от тях най-достоверени, истински и подробни свидетелства за живота и делата на Исуса; а те казват, че Той е чаяният Христос, Син Божий.

*

По-голямата част от новозаветните книги съдържат истините на откровението, които ни е дал Исус, но освен това те ни дават и жив образ на Неговата личност. От тях ние слушаме, как сърцето на Исуса тупти, в тях ние чувствуваме, как тече кръвта в жилите Му. Неговият жив земен образ прозира от всеки ред на тия книги. Ето защо, който иска основно да се убеди, че Христос е живял, че Той не е никакъв мит, нито че евангелските повестувания са легенди, нека внимателно прочете Евангелията, Деянията и

Апостолските послания, и тук ще намери хиляди основания и доказателства за историческия живот на очаквания Месия в лицето на Исуса Христа. Би било много по-голямо чудо от всички чудеса, за които се разказва, че е вършил Божественият Спасител, ако приемем, че всички свидетелства в тия исторически документи са мистификация и лъжа. Защото, ако всичко това е мит и легенда, как ще накараме да млъкнат стотиците паметници в цяла Палестина, които и днес говорят за земния живот на Божествения Син на тая земя? Неговите стъпки са отбелязани и в Назарет, и по крайбрежието на Тивериадското езеро, и в Капернаум, и в откритата тук през 1905 г. синагога, и на много места в Иерусалим, в Кедронската долина, в Гетсиманската градина и особено в иерусалимския величествен храм-паметник „Гроб Господен“. Ами гробницата на Лазаря във Витания и още много други местности и паметници в Галилея и Йудея, па даже и в Самария?

Според известния дългогодишен изследвач върху живота на Исуса, проф. Хиларин Фелдер, когото вече цитирахме на няколко места, най-много исторически сведения намираме в Посланията на ап. Павла. Дори либералният богослов Ото Шмидел признава достоверността на Павловите послания и заедно с това приема основните факти от живота на Исуса¹⁾. Ап. Павел ни съобщава множество сведения за живота на Исуса и ни дава точен образ за Него. С право той е могъл да каже на галатяните, че така ясно и живо е изобразил пред техните очи Исуса Христа, „като да бе разпнат помежду им“ (Галат. 3:1).

„И, действително, той описва подробно Тайната вечеря, предаването на Господа, залавянето Му в „оная тъмна нощ“ и др. Особено често той говори за страданията на Исуса Христа и чувствава Неговите рани на собственото си тяло. На него ние има да благодарим за подробното и вярно описание на повествуването за възкресението. С една дума: величествената личност на Исуса е стояла пред духовните очи на апостола тъй живо и непрекъснато, щото почти във всичките му послания тя получава жив и пластичен образ“²⁾.

Значението на христологията у ап. Павла добива още по-голяма стойност, като вземем под внимание източниците,

¹⁾ O. Schmiedel, Die Hauptprobleme der Leben-Jesu-Forschung, 2. Aufl., Tübingen 1906, 16.

²⁾ F. E. L. d. e. r, ibid., стр. 10.

от които той е черпил. Наистина, той не е бил непосредствен ученик Господен в собствения смисъл на думата, каквито са били първоначалните апостоли, затова той не е бил пряк очевидец и слушател на Христовата проповед. Обаче една негова забележка във Второто послание към Коринтяните (5:16), че той познавал Христа и по плът, ни кара да предполагаме, че апостолът поне отдалеч Го е виждал и слушал. Но по-точни сведения за Исуса той получил от устата на първите християни очевидци, които е „гонил до смърт“ и бил непосредствено в досег с тях (срав. Деян. 22:4; 18:25; 23:11; 28:31). Освен това, известно време той е бил заедно с ап. Петра, с ап. Якова и с иерусалимските братя.

Свидетелствата на ап. Павла добиват още по-голяма сила и убедителност, като вземем предвид, че той първоначално е бил Христов ненавистник и преследвал християните, но по чудодеен начин се превърнал в Христов последовател и най-ревностен апостол, който запечатал своето свидетелство за Христа със собствената си кръв.

Според Фелдер¹⁾, главните послания на ап. Павла, които се появили около 50 година на I-ия в., са, чисто литературно погледнато, най-ранните документи за Исуса. Във всеки случай, правени са и по-рано опити за формално описание живота на Исуса, и малко години след това синоптиците Матей, Марко и Лука написали своите Евангелия. Ев. Лука съобщава, че, когато той се заел с написване на своето Евангелие, вече „мнозина предприели да съчиняват разказ за напълно известните им събития“ (Лук. 1:1).

Ев. Матей, като непосредствен апостол, узнавал съответния фактически материал една част лично, а друга част черпил по предание от йудеите християни. А за другите двама синоптици, Марко и Лука, ни съобщава св. Иринеи Лионски, в съгласие с цялото най-старо предание, „че след смъртта на Петра и Павла, св. Марко, ученик и преводач на Петра, предал писмено всичко, каквото ап. Петър проповядвал. Но и Лука, който придружавал пък Павла, написал в книга проповядваното Евангелие от него (от ап. Павла)²⁾“.

Макар че Евангелието на ап. Йоана се явило по-късно, към края на I-ия в. и началото на II-ия, но от всяка дума в него личи, че то е писано от очевидец. Личният живот и съдба на Спасителя са написани тъй пластично, живо, кон-

¹⁾ Hilarin Felder в спом. негова книга, стр. 12.

²⁾ Adversus haebra., III, 1, 1— Цитат по Фелдер, *ibid.*, стр. 14.

кретно и всичко е заимствувано от средата на самото събитие, тъй както може да пише само очевидец. Навсякъде в описанията му личат блестящи, озарени цветове, определени контури, говорещи, действувачи живи спомени за Исуса, като че ли всичко, тъй да се каже, е непосредствено фотографирано. Само в името на отрицателния рационализъм може да се отрича въобще достоверността на това Евангелие¹⁾ и само противниците на християнството могат да питат: живял ли е Христос? Много милиони вярващи християни, целият християнски свят обаче не си задават този въпрос, защото те чувствуват Божественият Учител, че живее в тях и около тях.

*

При тъй ясните и прости евангелски повестувания и при изричните свидетелства на писатели евреи и езичници, които разгледахме тук, всеки ще разбере, че е безсмислено да се поставя въпроса: живял ли е Христос? А още по-безсмислено и неоснователно е да се отрича Неговото съществуване, както правят Щраус, Бруно Бауер, Калтихов, Дреус и други.

Така че както йудейските, така и езическите писатели не ни дават пълен и верен образ на божествения Спасител. Но така също и модерните рационалисти, отхвърляйки новозаветните писмени документи като достоверни източници, не ни дават, както видяхме, задоволителен отговор на всички въпроси около личността на Христа. Те изпадат в постоянно разногласие и дори противоречие в своите субективни твърдения.

Рационалистическата историческа критика в стремежа си да отхвърли всичко, което тя смята за наслоение на времето, и да запази само същественото — зърното се изправя пред опасността, за която Харнак се изразява със следните думи: „Да не се случи на нас (привърженици на историко-критическото богословие), като на онова дете, което като искало да открие зърното, продължавало да къса цветовете на едно цъфнало клонче, докато нищо не останало в ръцете му и трябвало да признае, че в самите цветове се съдържало зърно“²⁾.

Човек лесно може да си представи, какви могат да бъдат резултатите от такова историко-критическо изследване върху

¹⁾ Справ. Н. Felder, *ibid.*, 1: Die Quellen des Lebens Jesu, стр. 4—20.

²⁾ Felder, стр. 64.

Евангелията и върху живота на Исуса. Всеки отделен критик ще изличи всичко онова, което в Евангелията не му харесва, и по свое лично разбиране ще го замени с друго. По този начин Исус става вечно променящ се и прозрачен носител на модерен религиозен индивидуализъм.

Eduard v. Hartmann много право забелязва, че модерното протестантско богословие така се е заплело в своите субективни христологични умствания, щото то прожектира в Исуса собствените си религиозни идеи. Всеки създава един повече или по-малко завършен образ на идеална религия и на идеален нейн основател и се мъчи да ги обоснове въз основа на Евангелията. Така напр., „за едни Исус се явява като поет, за други—като мистичен мечтател, за трети Той е борец за свобода и за човешко достоинство, за четвърти — като създател на нова Църква и нов църковен морал, за пети — като рационалистичен разяснител, за шести — като моралист на здравия човешки разум, за седми — като обобщител на есейския светоглед със свойственото на тая секта презрение на света и преклонно подчинение на извършената неправда (или според Толстой: непротивене на злото), за осми — като мрачен противник на покаянието и пророк за настъпващи наказания, за девети — като известител на комунистическо и социалистическо евангелие, за десети — като разпространител между средноморските народи на индийското учение за въплощението, за единадесети — като натуралистичен пантеист от рода на Джордано Бруно, за дванадесети—като свърхчовек по образец на Ницшевия Заратустра, който се поставя на мястото на Бога, за тринадесети — като победоносен военен цар, за четирнадесети — като княз на мира, който ще премахне от света всички разпри и несъгласия, за петнадесети — като небесен жених, т. е като въплъщение на чувствена—свърхчувствена еротика и т. н. до безкрай“¹⁾.

В последно време все повече и повече се убеждаваме, че всички операционни инструменти за критически операции на християнството от страна на неговите противници се показваха ръждясали. По този начин се сбъдна съдът Божиин, както Исус, основният камък на християнството, предсказа на йудеите, припомняйки им: „Нима не сте никога чели Писанията: камъкът, който отхвърлиха зидарите, той стана глава на ъгъла...; и който падне върху този камък, ще се

¹⁾ Ed. v. Hartmann, Das Christentum des Neuen Testaments, 2 Aufl., 1905, 13 стр.

разбие ; а върху когото падне, ще го смаже“ (Мат. 21:42—44). И наистина Христос победи света.

Появата и бързото разпространяване на християнството в тогавашния културен свят без живия и личен Христос би било най-голямото чудо в историята. Тогава пита се : как се помиряват противниците на чудеса с такова чудо, не изпадът ли те в противоречие ? Как може една несъществуваща, измислена и митологическа личност да възпламени хиляди свои ученици и последователи, готови да дадат живота си за своята вяра в разпнатия Богочовек Христос ? Как са могли такива писатели, историци и философи от тогавашно време, като Йосиф Флавий, Тацит, Светоний и други да говорят за Неговия живот и учение, като съвременници, ако Той не е съществувал ? Как е било възможно крайно съвестният и тачен йудейски учен талмудистът Елиезер бен Хиркан, живял непосредствено в това време, да говори за живота и делата на Исуса от Назарет¹⁾, ако цялата история за Христа Исуса е рожба на народна фантазия ? И най-после, как е могъл ап. Павел, голям и учен мъдрец за своето време, от противник на християните да стане най-пламенен апостол Христос до края на мъченическата си смърт, ако Христос не е живял, не е проповядвал, учил и вършил чудеса ? Ето на тия въпроси противниците не могат и не ще могат да отговорят !

*

Християнството не е някаква философия, някакво учение на велик човек, който някога е живял и действувал и след това мъченически загинал, както често се срещат такива велики мъже в историята. Христос не е като Конфуция или Зороастра, като Буда, Сократа, Сенека и др. мислители, чиито думи и дела можем да възхвалим, но от тия личности е останал само спомен за техния някогашен живот и учение.

Христос съвършено се отличава от всички велики хора и мислители в историята. По Своята божествена същност Той е живял преди всички векове. Той живее постоянно и непрекъснато и ще живее во веки.

¹⁾ Клаузнер в споменатата своя книга на няколко места цитира изрази на Елиезер бен Хиркан, заимствувани от Талмуда, за да посочи, че тоя мъдър равин, противно на някои свои съвременници, говори за учението на Исуса от Назарет и за Самия Него. Изразът : „Тъй ме учеше Исус от Назарет“, показва, че бил съвременник на И. Христа (вж. J. Klaus., Jesus von Nazareth, стр. 44 и нат.).

Вижте милиони хора, почти от цял свят, от две хиляди години насам носят Неговото име и непрекъснато живеят чрез Него! Кой може да отрече историческия факт на християнската култура?

На какво би заприличал светът, ако Божественият Спасител би престанал за миг да живее и да действа? Това би значело да се отнеме светлината на земята — светлината на всяка жива твар. Защото, както казва ев. Иоан: „Всичко чрез Него стана, и без Него не стана нито едно от онова, което е станало“ (Иоан 1 :3).

Каква би била съдбата на отделната нравствена личност, ако Христос би престанал да живее за нея? Когато човек изгуби Бога-Христа в себе си и се лиши от Неговото благотворно влияние, тогава той чувствава, колко скъп е бил Христос за него. Само този, който никога не Го е имал, не чувствава това. Когато човек изгони от душата си Бога, тогава той се лишава от истинска духовна наслада — от надежда и упование в живота. Христос затова дойде на земята, за да ни научи, как да живеем с истинските блага на живота и как да се справяме с бедите и неволите. Затова върховната задача на всеки вярващ човек е да се приближи до Христа-Бога, да Го приеме в себе си, да се запознае с Неговия живот, дела и учение, и то тъй, че така да Го възлюби, та Той да му стане водач и учител в живота.

Днес се чувствава особена нужда да бъдат изнесени пред нашето съзнание героичните, активните добродетели на християнството. Мъжествено християнство! Християнство на дълг и жертви — на борба за по-скорошно дожаждане на Царството Божие на земята, на „лето Господне приятно“!

Хилядолетия наред светът блуждае и се лута по своя житейски път, дири изход, *спасител*. И само една част от хората са го намерили в лицето на Исуса Христа. Но това не е достатъчно; затуй и не иде спасение, затова земята си остава още „долина на плача“, и блаженото Царство Божие е отдалечено от нас. Трябва целият свят или поне болшинството хора да станат истински християни, да тръгнат по пътя на Христа, да възприемат Неговата истина, да заживеят Неговия живот и тогава, действително, светът ще се прероди и възроди.

Но има такива, които продължават още да се държат отрицателно, да не признават Проповедника от Назарет, Богочовека, разпнатия Христос, за истински Спасител на човечеството. Даже, както видяхме, някои отричат Неговото съ-

ществувание. Ала в пантеона на човешката история личат фигурите на всички ония светила, които човечеството е издигнало като свои кумири и после ги е разбивало о земята, тъй както Мосией разбил златния телец, що Израил си направил при Синай и изрекъл: ето нашият бог!

Единствен Христос стои твърдо на Своя божествен трон, преизпълнен с очакваща любов. Откога Той ни чака да отидем при Него! И ние трябва да отидем, ако не сме сторили още това. Защото Той не е като всички човешки синове, които дохождат и отминават. Той е Син на Бога-Живаго, и никой не дохожда при небесния Отец, освен чрез Него, чрез Сина. Светът може да загине, но ни една йота от Неговото Слово не ще пропадне.

Човечеството в своето безспирно лутане се нуждае от нещо трайно, неизменно, вечно-живо, а това е Христос. Но ние трябва да дойдем до съзнанието, че Той не е само едно име, което често споменаваме, не е само звук, който се носи във въздуха, не е дума, която пробужда в нас само спомени и настроения. Христос не е обикновена историческа личност, за която си спомняме. Той е пътят, истинският път, който ни води през слънчев светлик, но и през бури и несгоди, и край ни отвежда в дома на Отца ни. Но за това се иска „ново раждане“, вътрешно пресъздаване, както казва и Сам Спасителят: „Който не се роди отново, свише, не може да види Царството Божие“.

Божественият Учител от Назарет не е теоритик-философ, не е само проповедник сред един вечно враждебен Нему свят. Той не е само борец за известни идеи и начала. Не трябва да си Го представяме само като мъченик с трънен венец. Мъченически са завършвали своя земен живот и много други велики мъже.

Христос е нещо повече, несравнено повече. Защото Той не е обикновен човек, а Богочовек, Син на живия Бог, равен на Бога Отца. Той е творец на живота и е въвн от времето и пространството. Той заповядва на вятъра и морските бури — на всички стихии. Тържествено и победоносно шествува по Своя божествен път. Защото Той е могъл с пълно право да каже: „Елате при Мене всички трудещи се и обременени и аз ще ви успокоя!“ Неговият живот и примерът Му напълно отговарят на думите Му: „Син човечески дойде да подири и спаси погиналото“ (Мат. 18:11). Дните на Неговия живот са преизпълнени с помагане и спасяване на всички, които дохождат при Него.

Неговото учиние за любовта си остава завинаги един жизнен нерв в движението на живота. Какво по-сигурно средство да се отстранят неправдите в живота, да се разреши социалният проблем от изпълнение на Неговата заповед: Обичайте ближните си както себе си; обичайте враговете си! И нищо повече. Може ли да има ограбване, където няма класови различия и социални неправди, където няма експлоатация на човек от човека, няма насилие, измъчване и робство; там, дето има обич, където егоизмът е унищожен?

Днес като че ли народите пак са изпаднали в помрачение. Вместо съюз на братство и правда, създават се съюзи за нападение — съюзи за нови войни. Чудовищни са днешните въоръжения. Издигат се до небесата кули от пушки, оръдия, бомби и пр. Обаче не желязото и оловото, а само любовта е, която може да даде трайна победа над злите сили и неправди в света. Любовта всичко може, всичко препобеждава. Ап. Павел казва; „Дори да мога и планини да премествам, но щом любов нямам, нищо не съм“ (1 Кор. 13:2). Източник на тая всепобедна любов е живият Христос, Който е живял исторически на нашата земя и днес живее и възпламенява милиони човешки същества към добри дела, към истина, правда и мир между всички човеци.

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Предговор	3
Книжката: Съществувал ли е Христос? от Северин е пълна с неверности, измислици и противоречия	15
i. Древноеврейски източници за живота на Исуса.	
1. Талмудът	19
2. Йосиф Флавий	25
ii. Римски източници.	31
Тацит, Светоний, Плиний Младши, Целз	32
Новооткрит пергаментен свитък	38
Заклучение	40
